

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Арашан Гуманитардык
Институтунун
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü
İLMÎ DERGİSİ

БИШКЕК 2006. Сан I-II

İBN HALDUN PERSPEKTİFİNDEN İKTİSADİ KALKINMADA AHLAKİ DEĞERLER

Ibrahim ÖZKILIÇ*

Abstract:

Ibn Khaldun as a great scholar, who made marvelous contribution to sociology and accepted the founder of sociology. He studied the relations between the ethic and economic values. This article aims to show the influences of economic values on people's character and socio-political life. Also the object of this research is to give detailed knowledge about the relation between the ethical values and financial struggle of people in earning their life. At the end this work reflects the role of state on the development of economic life.

Key words: Ibn Khaldun, sociology, economic values, ethic, socio-political, role of state

В этой статье мы рассматриваем Ибни Халдуна, как мыслителя и отца основателя социологии, открывшего новую эпоху в Исламском мире, который рассматривал основы экономической жизни, беря за пример эту эпоху на практике, в этой работе мы постарались исследовать влияние экономических ценностей на характер человека, образованная социальной и политической жизни, связь между экономическими ценностями и нравственностью, человеческие источники доходов и их оценка и каким должен быть отношении государство к экономической жизни.

Ключевые слова: Ибни Халдун, социология, экономика, нравственность, политика, государство, нравственные ценности, экономические ценности.

SUNUŞ

İbn Haldun, Yemen'den Endülüs'e oradan da Tunus'a göç etmiş bir ailenin çocuğu olarak 27 Mayıs 1332'de (h.732) Tunus'ta dünyaya geldi. Ömrünün ilk 20 yılını Tunus'ta geçirdi. On beş yıl Kur'an-ı Kerim, Kıraat ve diğer ilimleri tahsil etti. 1351-1375 yılları ise pratik olarak siyasî hayatın içerisinde bulunduğu dönemdir. Yirmi beş yıllık bu dönem süresince Fas, Tunus, Cezayir, Endülüs gibi ülkeleri dolaşmış ve bir çok siyasî ve idarî görevler üstlenmiştir. 1375-1383 yıllarında ise kendini telife vererek Tunus ve civarında bulunmuştur. Başında *Mukaddime*'nin yer aldığı yedi ciltlik *el-İber* isimli meşhur eserini bu dönemde hazırlamıştır. *Mukaddime* olarak bilinen meşhur eseri ise aslında *el-İber*'in girişini oluşturur. 1383-1406 yıllarında ise kadılık ve hocalık vazifelerinde bulunan İbn Haldun hac ve Kudüs ziyareti haricindeki geri kalan ömrünü Mısır'da geçirmiştir.¹

Yaşadığı dönem oldukça çalkantılı bir zaman dilimidir. Onun yetişmesi ve yıldızının parlamasında yaşadığı dönemin şartları oldukça özgümlüdür. Onun dönemi (Arap - Endülüsleri) İslâm medeniyeti açısından duraklama, gerileme, zayıflama ve çözülme dönemidir. Avrupa medeniyeti bakımından ise canlanma ve parlama dönemidir.² İbn Haldun, böyle bir dönemde yetişmesi. siyasî çalkantılar ve iktidar kavgalarının devam etmesi nedeniyle edinmiş olduğu siyasî tecrübelerin de birikimiyle bu konular üzerinde kafa yormuş bir bilgidir. Kuzey Afrika'yı boydan boya dolaşmış, defalarca Endülüs'te

bulunmuş ve yaşadığı tecrübeleri eserlerine yansıtmıştır.³ Üstlenmiş olduğu görevler ona, incelediği problemleri pratik olarak da tanıma fırsatı vermiştir. Bundan dolayı üretmiş olduğu fikirler ileriye ışık tutar niteliktedir. Bu nedenle uzun yıllar araştırma konusu olmuş ve de araştırılmaktadır.

İKTİSAT- KARAKTER İLİŞKİSİ

Tarih ilmini felsefî bir disiplin olarak ele alan İbn Haldun olayları sebep sonuç ilişkisi içerisinde değerlendiren bir düşünürdür.⁴ Hareketli hayatı ona toplumu ve siyasî yapıları yakından tanıma fırsatı vermiştir. Onu değerlendirirken bazıları siyasî anlayış olarak liberal düşünceye sahip olduğunu, bazıları ise sosyalist iktisat anlayışının dönemlerinden birini gerçekleştiren bir düşünür olan Karl Marks'ın habercisi saymışlardır.⁵

İbn Haldun, alınan gıdanın, coğrafi ve iklimsel şartların, maişetin (geçim şekillerinin) maddî imkanların bireyin ahlak ve karakter oluşumuna etkisinden bahseder. Örneğin Bedevîler⁶ ve Araplar deve eti ve sütü ile beslendikleri için deve gibi sabırlı ve de dayanıklıdır. Çölün imkansızlıkları ve zor tabiat şartlarında yaşarlar.⁷ Aynı şekilde coğrafi şartlar da insan tabiatının oluşumuna etki eder. Sıcak iklimde yaşayan insanlar genelde kaygısız, soğuk iklimde yaşayanlar ise tedirgindir. Her iki coğrafi şartta yaşayan insanlar gerek ahlakî gerekse dinî kayıtlardan uzak (hayvanlara yakın bir hayat) yaşarlar.⁸

Ona göre iktisadî hayatın bozuk, ticarî hayatın dengesiz, harcamaların düzensiz, gelir dağılımının adaletsiz, kazanç yolları ve kâr kaynaklarının eşit olmadığı ya da eşit paylaşılmadığı toplumlar ahlakî açıdan da sağlam değildir. İktisadî hayattaki bozukluk ahlaka da sirayet edecektir. Aynı şekilde iktisadî hayattaki düzen ve doğruluk ta bireylerin ahlakına olumlu katkıda bulunacaktır. İbn Haldun burada ahlakın tamamen iktisadî hayatın etkisinde olduğunu ifade etmediği gibi, iktisadî hayat üzerinde ahlakın etkisini de ihmal etmemektedir. Hatta o, iktisadî hayatın ahlaka etkisinden ahlakın iktisadî hayat üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu ifade eder.⁹ İbn Haldun'un bu yaklaşımı kendisinden daha sonra gelen bir çok düşünür tarafından da değişik şekillerde ele alınıp incelenmiştir. Örneğin Max Weber bunu "iktisadî ahlak" terimiyle ele alır ve işler.¹⁰

İbn Haldun her türlü sosyal hadisenin ve bunların gelişme seyri üzerinde ise iktisadî durumların ve maddî şartların etkisini açıkça ortaya koyar. Ona göre;

1- Toplumlar ve kabileler arasındaki farklılıklar onların içerisinde buldukları iktisadî şartlar, geçim vasıtalarının farklılığından kaynaklanır. Farklı anlayış, kanaat, fikir, gelenek ve göreneklerin de kaynağını buna bağlar. Buna bağlı olarak da iktisadî şartlar bakımından birbirine yakın olan toplumlar, diğer yönlerden de birbirlerine benzerler.

2- İbn Haldun tarihi de aynı şekilde maddî olarak izah etmeye çalışır. Ona göre tarihi olaylar bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde cereyan eder. Aynı sebeplerin bulunması genellikle aynı sonuçları doğurur.

3- Ona göre servetin kaynağı emektir. Emeye dayanmayan kazanç meşru değildir. Servetin ve mülkün elde edilmesinde tabiat pasif, emek ise etkin faktör olarak rol alır.

4- İnsanın aldığı gıda fiziki ve psikolojik yapısına sirayet eder.

5- Bedevî (göçebe) ve hadarî (yerleşik) toplumlar iktisadî bakımdan birbirlerinden ayrılırlar. İktisadî şartlar nedeniyle bedevî olan bir toplum yerleşik hayata geçebilir.

6- Bedevîlikte iktisadî şartlar gereği ortaya çıkan asabiyet-hadarîliğin şartları gereği zayıflayıp ortadan kalkabilir ya da yerini başka bir asabiyete¹¹ devredebilir.¹²

BEDAVETTEN HADARETE GEÇİŞTE İKTİSADÎ FAKTÖRLER

İnsanların hallerinde görülen farklılıklar, geçim yollarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. İnsanların toplu yaşama nedenleri ise, geçimlerini sağlamak için yardımlaşma ihtiyacına dayanır.¹³ İbn Haldun insan ihtiyaçlarını üç kısma ayırır. Aynı zamanda bu taksimat bedevîlikten hadarîliğe geçiş süreci ile de ilgilidir. O “bedevî” ve “hadarî” taksimatını da iktisat anlayışı ile paralel bir çizgi üzerine oturtur. Bedevî ile hadarî arasını ayırmak için “zarurî”, “hâcî” ve “kemalî” kavramlarını kullanır. Bunlardan “zarurî” olan insanın hayatta kalabilmesi için gerekli olan “yiyecek”, “içecek” ve “barınak” gibi asgari ihtiyaçlarını ifade eder. “Hâcî”, zarurî olmayan ancak insanın rahatına katkıda bulunan, o an olmasa bile gelecekte ihtiyaç duyulabilecek şeylerdir. “Kemalî” ise estetik ile ilgili olan ihtiyaçlardır. Daha çok geleceğe yönelik ve gelecekle ilgili kaygılar sebebiyle zuhur eden ihtiyaçlardır. Bedevîler bunlardan zarurî olan ile yetinmek zorunadırlar. “Hâcî” ve “kemalî” olan ile ise sadece hadarî olanlar ilgilenebilir.¹⁴

İnsanı hadarîliğe zorlayan neden aslında mülktür. Bedevî elde etmiş olduğu imkanların ve içerisinde bulunduğu şartların zorlaması nedeniyle hadarîliğe meyyal durumdadır. Çünkü insan mal ve mülk edinmeyi sever. Belli bir noktadan sonra bunu seyyar olarak taşımaya imkansızlaşır. Bu ise onu hadarîliğe doğru sürükler. Zarurî olan ihtiyaçların temininde doyum noktasına ulaşma insanı hadarîliğe götüren psikolojik bir unsurdur. Çünkü bedevî ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli hareket halinde olmak zorundadır. Hayvanlarına otlak bulabilmesi için sürekli yer değiştirmesi gerekir. Çünkü bedevî sadece tabiatın sunduğu hazır nimetler ile yetinir. Bu anlamda bedevî bedavacıdır. İçerisinde bulunduğu şartlar gereği üretici değil hazırcıdır. Vermeden almayı, hazır konmayı adet edinmiştir. Bulduğu çevreyi kontrol edemez, aksine çevre şartları onun hareket alanını belirler. Çevrenin vermiş olduğu imkanlar ile yetinmek ve zor şartlar altında hayatını sürdürme mücadelesi vermek zorundadır. İnsanın ilk yaşam şekli ve tarzı da bedevîliktir.¹⁵

“Zarurî” olanı temin etmede doyuma ulaşan bedevî artık “hâcî” olanı düşünmeye başlar. Bu ise hadarîliğe doğru bir yöneliştir. Hadarî hayat tarzı zorunlu olarak yeni bir takım düzenlemelerin oluşmasını gerekli kılar. Bu ise bir çeşit modernleşme olup gerek aile yapıları, aile içi iş bölümü ve de iktisadî hayat üzerinde tesirlerini gösterir.¹⁶ İş bölümü ve rahat yaşama insanların karakterlerinde değişim ve farklılıklar meydana

getirir. Böylece yavaş yavaş çevreyi kontrol altına almaya başlar ki bu da yerleşik hayata geçmede atılan ilk adımdır. Giyinmek için elbise, ikamet için ev, güvenlik için kaleler inşa edilir.¹⁷ Bütün bunlar ise iş bölümünü gerektirecek olan unsurlardır. İnsanın hadarîliğe geçişi bir “zorunluluk” gibi görünse de İbn Haldun bunu “imkan” olarak açıklar. Ona göre bedevîlik ile hadarîlik arasında nöbetleşe bir değişim söz konusudur.¹⁸ Zamanla bazı göçebeler yerleşik hayata geçtiği gibi, yerleşik hayat yaşayan başkaları da göçebeliliğe dönebilirler. Ancak birincisi ikinciye göre daha yaygındır.¹⁹

Tabiatı gereği iyilik ve kötülüğe meyyal olan insan dine tabi olmayan ve kötülüğe giden alışkanlıklardan vazgeçmez ve kötülüğe kayabilir. İnsanın başka bir insana düşmanlık etmesi veya zulmetmesi karakterinin bir parçasıdır. Bu nedenle insan toplulukları birbirlerine karşı oluşacak düşmanlıkları ve zulümleri engelleyecek çeşitli tedbirler alırlar. Bedevîler dış saldırılara karşı hep savunmacıdırlar. Aralarındaki düşmanlık ve kavgalar yaşlı ve saygın kimseler tarafından kontrol edilir. Örneğin; Orta Asya Türklerindeki “aksakallar”, Anadolu köylerindeki “ihtiyar heyetleri” tarihi bir miras olarak buna örnek gösterilebilir. Günümüz Kırgızlarında en küçük yerleşim birimi olan “ayıl”larda (köy) da birçok problemi çözmede “aksakallar keneshi” söz sahibidir.²⁰ Hadarîlerde ise hükümdarlar koydukları kanun ve kurallarla söz konusu düşmanlık ve zulmü engellemeye çalışırlar.²¹

MÜLKTEKİN DEVLETE İNTİKAL

Bedevînin zorunlu ihtiyaçlarını temin etmesi aynı zamanda siyasi olarak da onu belli bir noktaya getirir. İnsanlar kendi varlıklarını muhafaza için ortak bir duygu ile hareket ederler. İbn Haldun’a göre kabileler içine kapalı bir sistem uyguladıkları için birbirleri ile sıkı bir kan bağına sahiptirler.²² Bu nedenle nesep bakımından da en saf kana sahiptirler. Haklı veya haksız kabilenin her bir üyesi “hepimiz birimiz, birimiz hepimiz için” anlayışıyla birbirine bağlıdır. İhtiyaçların teminiyle de desteklenen bu duygu ile ortaya çıkan güç onu başkalarına tahakküm etmeye yöneltir. Bu esnada henüz bedevî olan toplum mülke doğru atmış olduğu her adım ile bedevîlikten de yavaş yavaş uzaklaşır.

Toplumsal yaşamda yeni karakter ve özellikler kazanan insan yakın akraba ile uzak akrabadan, onu da hiç akraba olmayandan ayırmaya başlar. Bunun sonucu da aralarında dayanışma olan yeni güç grupları belirir. Gücü en fazla olan liderliği elde eder ve topluma yön verir. Böylece sosyal mekan ve nesep bakımından ortak olduklarını kabul eden insanlar bir topluluk oluştururlar. Bunların aralarında geçim konusunda iş birliği ve diğerlerine karşı savunma mekanizmaları “asabiyet” duygusu ile gerçekleşir.

İktidara sahip olan ve iç işlerini düzene koyan bir kabile, sahip olduklarıyla yetinmeyerek elindeki gücü kullanarak daha uzak kabile ve toplulukları da hakimiyetine almaya çalışır. Güçlenen asabiyet daha fazla güç ve hakimiyet ister. Bunun eseri ve sonucu olarak da mülk ve dolayısıyla devlet ortaya çıkar. Toplum olarak yaşamak güce dayandığı için güç de hakimiyeti beraberinde getirecektir. Artan güç daha fazla hakimiyet isteyecektir, bu ise zaman ve şartların elverdiği ölçüde gerçekleşir. Sahip olunan güç

zamanla zayıflar ve yok olur. İbn Haldun'a göre bu zorunludur. Ona göre mülk zorunlu olarak asabiyet ile elde edilir. Fakat asabiyet yalnız başına mülkün yeterli şartı değildir. Mülkün muhafazası için ahlaki faziletlere de sahip olmak gerekir. Dolayısıyla iktidarda zorunlu olan iki unsur vardır. Bunlar asabiyet ve ahlaktır. Bunlar olmadan iktidarın kalıcılığını ifade eden mülk ve mülkün kemâl aşaması olan devlet ortaya çıkmaz. Bu nedenle yöneticinin ahlaki faziletlere sahip olması gerekir. İktidar, asabiyete bağlı olmakla birlikte, devamlılığı tayin edici unsur ahlaktır. Ahlak ve fazilet mevcut olmazsa yönetim zulüm ve zorbalığa dönüşür ve ahlaki olarak meşruluğu ortadan kalkar, varlığını uzun süre devam ettiremez. Bu nedenle asabiyet ahlaki değerler ile beslenmelidir. Mülke doğru giden toplumun ahlaki açıdan da güçlü olması bir zorunluluktur. Bu ise onun yani mülkün veya devletin ömrü için belirleyici bir rol oynayacaktır. Çünkü İbn Haldun'a göre her şeyin bir ömrü olduğu gibi devletlerin de bir ömrü vardır. Devletin gücü ve ömrü onu kuran asabiyetin gücü ve ömrüne bağlıdır.²³ Nitekim İslam medeniyeti açısından önemli bir yere sahip olan ve zirve bir medeniyet kuran Osmanlıyı kıl çadırdan üç kıtaya hakim konuma getiren ve tarihin ender imparatorluklarından birini kurmasını sağlayan yapının temeli bir çok ilim adamı tarafından araştırılmış ve yukarıda işaret edilen noktaların altı defalarca çizilmiştir. Diğer taraftan Avrupa'da uzun yıllar varlığını devam ettiren Endülüslü medeniyetinin de temelinde tarihe "gemileri yakan komutan" olarak geçen Tarık bin Ziyad ile sembolleşen bir azim ve inancın dinamikleri yer alır.

Asabiyetin amacı mülk ve iktidardır. Amacına ulaşan, mülk ve iktidarı elde eden asabiyet hedefine ulaşmıştır. Bundan sonra mülkün semeresini görme ve rahat yaşama arzusu devreye girer. İstikrar elde edilince de rahat ve lüks dönemi başlar. Lüks ve rahat yaşam ilk etapta devletin gücünü artırıcı bir unsur olarak yer alır ve olumlu etkiler meydana getirir. Refah seviyesinde asabiyette ve de sanatlarda bir artış görülür.²⁴ Zamanla müsbet olan bu durum yeni masraf kapılarının açılmasına neden olur. Alışkanlık haline gelen birçok şey hayatın vazgeçilmez bir parçası haline alır. Giderek daha fazlası istenir ve kimse rahatından ve elindekinden taviz vermek istemez. İsteklerin sınırsız imkanların ise sınırlı olması zamanla masrafları önü alınmaz haline getirir. Başlangıçta yeni üretim kalemleri oluşturması sebebiyle bir kuvvet kaynağı olan lüks ve refah bu defa devleti içten içe kemiren ve kaçınılmaz sona doğru götüren yıkıcı bir faktöre dönüşür. Öyle ki bu durum asabiyetin de aleyhine sonuçlar vermeye başlayınca devletin yerini başka bir asabiyete dayalı mülke bırakması süreci başlar. İbn Haldun'a göre bu süreç er veya geç bir gün mutlaka gerçekleşecektir.²⁵ Tarihi araştırmalar, iktisadi açıdan yıkılma sürecine giren medeniyetlerde genel olarak gider kalemlerinin ve israfın çok, gelir kaynaklarının ise azaldığını ortaya koymaktadır.

Meseleyi günümüz açısından ele alacak olursak, bugün dünyada dışarıdan baktığımızda maddi refahı yakalamış olan bazı ülkelerin lüks ve savurganlık bir taraftan, ahlaki problemler bir başka taraftan olmak üzere geleceğini tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. Yapılan araştırmalarda insanın her istediğini elde etme imkanına sahip olabildiği toplumlarda önü alınmaz israf kapıları açılmıştır. Gerek maddi açıdan gerekse sağlık için zararlı olan bu durum nedeniyle örneğin Amerikan halkı bu araştırmalarda

dünyada obezitesi en yüksek (şişman) toplum olarak tespit edilmiştir. Sadece öğrencilerin bile %30'u aşırı kilo sorununa sahiptir. (USA, Today, 06.04.2004) Aynı şekilde 20 yaş ve üstü insanların %30'un obezite (aşırı kilo) problemi vardır. Ülkede yaşlılar da dahil olmak üzere 60 milyondan fazla insan söz konusu probleme sahiptir. Dünyanın büyük bir kısmında insanların geçim sıkıntıları, hatta açlıktan dolayı ölüm ile pençeleşmeleri söz konusu iken, örneğin Fransızların sadece evcil hayvanlara yaptıkları masraflar bile bazı Afrika ülkelerinin bütçelerini katlayacak boyutlara ulaşmıştır. (Department of Health and Human Services Centers for Disease Control and Prevention U.S.)

İKTİSAT, AHLAK VE SİYASET İLİŞKİSİ

İbn Haldun iktisadî faaliyetini, “insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik” olarak görür. Toplu halde yaşamaya – güvenlik ve diğer ihtiyaçlar nedeni ile - mecbur olan insan başkaları ile mal ve hizmet değişiminde bulunur.²⁶ Bu nedenle İbn Haldun eserlerinde iktisat ve kazanç yollarını öncelikle el alır ve diğer fikirlerini buna bağlı olarak açıklamaya çalışır. Ona göre iktisadî faaliyette bulunmak “rızkınızı arayınız”²⁷ ayeti ile Allah emridir. Yine ona göre çiftçilik ve zanaatlarla ilgili temel bilgiler de insanlara Allah tarafından peygamberler vasıtasıyla öğretilmiştir. Bundan dolayı iktisadî faaliyet mübarek ve mukaddes bir olaydır.²⁸

Tarihte kurulan devletler ve bunların gelişmesi ve yıkılmasına neden olan faktörleri iyi anlayabilmek için onların iktisadî faaliyetlerine ve üretim şekillerine bakmak şarttır. Ona göre insanların bir cemiyet içerisinde bir araya gelmesine neden, iktisat ve güvenlik ile ilgili nedenlerdir. Gerek dışarıdan gelebilecek düşman saldırıları, gerekse içeride karşılıklı olarak meydana gelebilecek olan tecavüzlere karşı bir otorite altında kendilerine güvenlik sağlama ihtiyacı insanları toplu yaşamaya zorlar. Diğer taraftan ise iktisadî anlamda karşılıklı görev dağılımı içerisinde yapılacak olan üretim ferdi olarak yapılacak olandan her zaman için daha fazla olacaktır.²⁹

İbn Haldun'a göre bireysel ve psikolojik olan bir takım faktörlerin iktisadî gelişmeler üzerinde etkin olarak rol oynadığı gibi iktisadî gelişmeler de bireyler ve onların psikolojilerine etki eder. Örneğin ilim ve zanaatla ilgilenmek bireyin aklî yetenekleri üzerinde geliştirici bir rol oynar. Bir taraftan matematik ve aklî ilimler insanın düşünce kabiliyetini geliştirirken diğer taraftan bu kabiliyeti gelişen insan, ilimleri ve zanaatları daha da geliştirmekte ve medeniyete önemli katkılar sağlamaktadır.³⁰ Bedevilerde ise sanat gelişmemiştir. Bunun nedeni ise içe kapalı bir sistemde yaşamaları ve ancak zarurî ihtiyaçlarını karşılamakla meşgul olmalarıdır. Çünkü içerisinde buldukları sosyal yapı ve dış dünyaya kapalılık yerleşik hayata geçmelerini geciktiren bir unsurdur. Dolayısıyla sanatın gelişimi ve yeni sanat dallarının doğması yerleşik hayat ile ilgilidir.³¹

İbn Haldun, emek harcanarak elde edilen gelirin, insanın zarurî ihtiyaçlarını karşılayan kısmına “rızkı”, bunun haricinde kalan, artan ve sermaye birikimi oluşturan kısmına da “kazanç” adını verir. Rızık aşamasından kazanç aşamasına geçiş, ilerleme ve de medeniyetin başlangıç noktasını teşkil eder.³² İhtiyaç fazlası ürün arttıkça iktisadî faaliyetler gelişip çeşitlenecek buna bağlı olarak üretim artacak ve refah seviyesi

yükselecektir. Ona göre refah seviyesi yükseldikçe ahlakî duygular zayıflayacak ve devletin çöküşünü hazırlayan süreç başlayacaktır.³³

Bir tarihçi olarak İbn Haldun kendi araştırma ve gözlemlerine dayanarak böyle bir neticeye ulaşmış olsa gerektir. Günümüz batı dünyasında bu konuda İbn Haldun'u haklı çıkaracak bir çok gelişmeye sıklıkla şahit olabiliyoruz. Her istediğini elde edebilmek kişinin, dolayısıyla yaşadığı toplumun imkanları ile sınırlıdır. Maddî bakımdan doyuma ulaşan batı toplumunda ahlak sınırlarını zorlayan hatta aşan konular sık sık dünya gündemini işgal etmektedir. Bugün bazı ülkelerde erkeğin erkek ile veya kadının kadın ile nikahlanması resmi olarak kabul edilmiştir. Maddî refahın getirmiş olduğu bir sonuç olarak bazı ülkelerde aile yapıları çözülmeye yüz tutmuştur. Kendi maddî bağımsızlığını elde eden çocuk, zaten sadece kendi egosunu tatmin ile uğraşan anne-babasını terk etmektedir. Her geçen gün babası meçhul ve sokağa bırakılan çocuk sayısı artmaktadır. Ticarî alanda dahi erotik yayınlar önemli bir sektör haline gelmiş ve kayda değer rakamlar ile ifade edilmektedir. Bütün bunlar toplumdaki çözülmeyi ve ahlakî dejenerasyonu hızlandıran unsurlardır. Bu ise daha önemli problemleri perdelemekte ve sonuç olarak sosyal patlamaları tetiklemektedir. Nitekim geçtiğimiz günlerde Fransa'da başlayan ve ardından Belçika ve Almanya'ya sıçrayarak büyük ölçüde maddî zararı da beraberinde getiren olaylar hafızalarda tazeliğini korumaktadır. Bütün bu olanların yıllardır gözden kaçırılmış ve çözüm üretilmeyen problemlerin birikiminin bir sonucu olduğu gerek batılı gerekse diğer iklimlerden bir çok fikir adamının dile getirdikleri bir husustur.

Özellikle Rönesans ile birlikte aktif bir ilerleme ve gelişme sürecini yakalamış ve bunu devam ettiren batı dünyasında öncelikle sanayi fabrikalarına ham madde temin etme, üretilen mallara pazar bulma kaygılarıyla zuhur eden kolonicilik geçen zaman içerisinde değişimlere paralel olarak kendini güncelleme imkanı bulmuştur. Maddî kalkınmanın getirmiş olduğu lüks yaşam seviyesi -İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi- elde edilen imkanları hayatın vazgeçilmez unsurları haline getirmiş ve taviz verilemez değerler ve imkanlar olarak algılanmalarına neden olmuştur. Artan giderlere kaynak araştırma gereksinimleri ve refah düzeyini koruma çabaları diğer toplumların çıkarlarına el uzatmayı meşru sayan ve "hedefe ulaşmak için her yolu mubah gören" pragmatist dünya görüşünü doğurmuştur.

Ekonomik kalkınmanın ahlakî değerler ile paralel gitmemesi nedeniyle hem sosyal hem de uluslar arası alanda gayri ahlakî uygulamalar gerek toplum gerekse dünya barışının yara almasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu nedenle İbn Haldun ekonomik kalkınmada ahlakî değerleri "üstyapı", iktisadî değerleri ise "altyapı" kurumu olarak ele alır ve bunların karşılıklı etkileşiminden bahseder. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi iktisadî durumların bedavetten yerleşik hayata geçişteki rolünün yanında ahlakî değerler üzerinde tesirleri muhakkaktır. İbn Haldun kaçınılmaz olan bu etkileşim sürecinin sağlıklı ve toplum yararına olması için "üstyapı" kurumu olan ahlakî değerlerin dikkate alınmasını tavsiye eder. Ona göre iktisadî hayat ahlakî ve dinî değerlere göre düzenlenmelidir. Çünkü insanların yaradılış amacı hayatta sürekli kalmak veya herhangi

bir şekilde yaşamak değil, ahiret mutluluğunu sağlayacak olan dine göre yaşamaktır.

İbn Haldun, insanın ihtiyaçlarını tabii ve sünî olmak üzere ikiye ayırır. Bedevilerin ihtiyaçları tabiidir. Yerleşik hayatta ise değişen şartlara göre sunî ihtiyaçlar ortaya çıkar. Ona göre iktisadî faaliyetlerdeki meşruiyet ölçüsü İslâmî hükümler ile sınırlıdır. İnsanlar ekonomik yapının değil, bireysel tutku ve alışkanlıkların şartlandırması ile bir çeşit yabancılaşma ile yüz yüze gelebilirler. Buna bağlı olarak meşru ve doğal yollardan gelir elde etmenin yanında kolay ve bol kazanma arzusu ile gayri meşru yollara meydelebilirler. Ayrıca ucuzca alıp pahalıya satarak daha fazla kâr elde etme düşüncesi ahlakî değerlerin zayıflamasına neden olabilir. Bunun için İbn Haldun ahlakî değerleri iktisadî değerlerin üzerinde tutar.

Diğer taraftan siyasî güç ile servet elde etmenin kolaylaştığını ifade ederken siyasî gücü elde etmede asabiyete öncelikler yer verir. Asabiyet mülk ve iktidara, kötü amaçla kullanılırsa iktidar da kısa yoldan meşru olmayan servete götürür.³⁴ Ayrıca toplum nezdindeki izzet ve itibar da servetin kaynaklarından. Bundan başka çıkar için makam ve mevkî sahiplerine dalkavukluk yapmak, aşağılanmayı kabullenmek gibi ahlakî negatif alışkanlık ve karakterlerin de servet sahibi olmayı kolaylaştırdığını söyler. Böylece sosyal olaylar ile birey psikolojisi arasındaki ilişkiye de değinmiş olur.³⁵

EMEK, KAZANÇ VE AHLAK İLİŞKİSİ

İbn Haldun'a göre, mal ve kazancın kaynağı emektir, emek olmalıdır. Bunlar ancak sarfedilen emeğin karşılığıdır. Dolayısıyla emek harcanmadan elde edilen kazanç ve mal meşru olma özelliğine haiz değildir. Tabiatla yetişen nimetlerden istifade edebilmek ve onları sahiplenmek için emek sarfedilmesi gerekir. Her türlü zenginlik çalışmanın bir sonucu yani emeğin mahsulüdür. Aslında insanın çalışma dışında başka bir kazanç yolu da yoktur. Elde edilen her değer de aynı şekilde tabiatla insan emeğinin bir araya gelmesinin ürünüdür.³⁶

Ticarî alanda ise kazancın tamamını sermaye ile ilişkilendirmek doğru değildir. Çünkü sermayeyi kâr elde etmede ve kazanca dönüştürmede emeğin payı inkar edilemez. Tabiat karşısında akıl ve düşünme kabiliyeti ile el gibi iki alete sahip olan insan aciz olmaktan çıkıp bu kabiliyetlerini kullanarak çeşitli aletler yapar. Nitekim el zanaatları bu iki unsurun eseridir. Üretim araçlarını yapmak, hayvanlar ile baş edebilmek ve onları kontrol ederek güçlerinden faydalanmak hep bu iki unsurun bir araya gelmesiyle oluşur. İbn Haldun'a göre bu iki unsuru bir araya getirmek ve bu suretle gücünü artırarak emeğini daha verimli hale getirmek insanı diğer varlıklardan ayıran bir özelliktir.³⁷

Emek vermek ve kendi işini kendi görmek ahlakî bakımdan çok önemlidir. Rahat ve bolluğa alışanların çoğunluğu kendi özel işlerini de başkalarına gördürmek için hizmetçileri kullanırlar. Bu ise hem hizmet alan hem de hizmet veren açısından yeni bir yozlaşma kapısı açar, yabancılaşmayı ve dejenerasyonu beraberinde getirir. Diğer taraftan insanın tabiatında yer alan mertlik, kendi işini kendi görme duygusunun aşınmasına ve acziyete sebep olur. Bu anlamda kendi işini başkasına gördürmek bir taraftan kişiyi tembelleştirirken diğer taraftan ise masrafların artmasına ve üretkenliğin

ortadan kalkmasına sebep olur. Sonuç olarak bu dejenerasyonu hızlandıran, iktisadî olarak ise ekonomileri tehdit eden unsurların artması ve yıkıma sürüklenmesi kaçınılmazdır.³⁸ Özellikle taşradan büyük şehirlere göçün hız kazandığı ve iktisadî hareketlerin istikrarsız olarak geliştiği coğrafyalarda büyük varoşlar meydana gelmektedir. İnsanların taşradaki gelir kaynaklarının daralması, nüfus artışları, buna bağlı olarak miras yolu ile paylaşılan araziler ailelerin geçimi için yetersiz kalmaktadır. Bu geçiş sürecinin atlatılabilmesi için yeterli alt yapının olamaması ise birtakım sosyal problemlerin oluşumuna zemin hazırlamaktadır.

İbn Haldun insanların geçim ve kazanç yollarının başında ilk olarak ziraatı görür. Çünkü ziraat geçim yollarının en eskisi ve en basitidir. Diğer geçim yolları ise daha karmaşık olup belli bir tecrübeyi gerektirir. Bu nedenle zanaatlar yerleşik hayat ile sıkı sıkıya bağlıdır. İbn Haldun ziraat ile uğraşanların alken zayıf, bedenlen güçlü olduklarını ifade ederken bunların ileride zor durumda kalacaklarını söyler. Buna neden olarak ise çiftçiye ağır vergiler yüklenmesini gerekçe gösterir. Ona göre ziraatla elde edilen gelir hiçbir zaman sahibine lüks ve refah getirmez, büyük servete ulaşmak ziraat ile mümkün olmaz. Ancak ellerindeki mülkün zamanla değer kazanması sonucu zengin olabilirler. Ona göre servet, daha çok siyasî gücün kullanılması veya ticaret yoluyla elde edilebilir. Fakat birinci yolun yani siyasî gücün kullanılması daha çok etkin ve de yaygındır.³⁹

İbn Haldun çiftçiler için "aklen zayıf bedenlen ise güçlü kimselerdir" derken onun çiftçiyi ve dolayısıyla onun üretimini basite alıp küçümseydiğini ifade edenler olsa da o, bu görüşleri ile yaşamış olduğu dönemin gerçeklerini gündeme getirmiştir. Bir başka ifadeyle İbn Haldun bununla köylüyü küçümsememiş, aksine – kendi dönemi için çiftçinin küçümsememe nedenlerine işaret etmiştir.⁴⁰ Günümüz için de bunu uzak bir durum olarak düşünmek doğru olmaz. Nitekim bugün dünyada toprağa bağımlılıktan kurtulan ve sanayi devrimini gerçekleştiren ülkeler tarih sahnesinde kalkınmış ülkeler olarak medeniyete yön vermektedirler. Arkasından gelenler de bu süreçte aynı sırlama ile yerlerini almaktadırlar. İbn Haldun'a göre ziraata konulan aşırı vergiler ekonomik kalkınmayı yavaşlatırken sanayi için üretilecek hammadde temininin daha fazla dışarıya bağımlı olmasını getirip, millî kalkınmayı olumsuz yönde etkileyecektir. Diğer bir geçim yolu olan zanaat ise toplumların medenî kalkınmışlık düzeyini gösteren bir ölçüttür. Temel olarak insan toprağa bağımlı olmakla birlikte düşünce ve el unsuru ile bunun meyvesi olan zanaat karşılıklı olarak birbirini destekleyen ve besleyen unsurlardır.

İbn Haldun, insanın ihtiyaçlarını "zarurî", "hâcî" ve "kemalî" olmak üzere üçe ayırırken buna bağlı olarak zanaatları da üçe ayırır. Birincisi insanın yaşaması için "zarurî" olan mesleklerdir ki bunlar; terzilik, kasaplık, dokumacılık ve marangozluk gibi mesleklerdir.⁴¹ İkincisi insanın daha üst düzeyde olan ihtiyaçlarını karşılayan ilim, sanat ve siyaset ile ilgili mesleklerdir ki bunlar kağıtçılık, ciltçilik ve şairlik gibi mesleklerdir. Üçüncüsü ise askerliktir. Bunlar ihtiyaca ve zarurete ve daha sonraki gereksinimlere göre sıralanır, dallanır ve gelişirler. Gelir düzeyi ihtiyacın üzerine çıktıkça insanların ihtiyaçları da buna paralel olarak çeşitlenir. Dolayısıyla sayılamayacak kadar çok yeni zanaatlar ve meslek alanları oluşur.

İbn Haldun'a göre üretimde biri aktif diğeri pasif olmak üzere iki unsur vardır. Aktif unsur "emek", pasif unsur ise "tabiat"tır. Dolayısıyla toplumların kalkınmasında ve bu kalkınmanın sürdürülebilir olmasında emek doğru ve iktisatlı kullanımıyla birlikte etkin rol oynar. Bunun en bariz örneği ise günümüzdeki Japonya modelidir. Demir üretimi olmaması ve bu konuda dışarıya bağımlı olmasına rağmen çelik üretiminde bugün Japonya kalite ve rekabet bakımından dünyada ön sıralarda yer almaktadır. Bunu ise kalite, sağlamlık ve gelişmiş teknoloji ile birlikte düşünmek gerekir.

Meşrû ve yaygın bir kazanç yolu olan ticaret ile ilgili ise İbn Haldun bir takım tereddütler taşımaktadır. Bu tereddüt onun ticareti meşru görüp görmemesi gibi ticaretin zatına yönelik olmayıp bilakis onun şekli ve sıfatları ile ilgilidir. O, devlette olduğu gibi ticarete de ahlakî prensiplere vurgu yapar. Tüccar kâr elde etmek gayesi ile sürekli olarak alış ve satış arasındaki farkı gözetir. Bu ise bazen onu hileye başvurmaya götürebilir. Ona göre ticaretin meşru kılınma hikmeti, onda akıl ve nazarın esas olmasındandır. O, iki türlü tüccardan bahseder. Bunlardan birincisi bir takım riskleri göze alarak malını uzak ülkelere ve coğrafyalara götürüp çeşitli zorluklar ile satan tüccar tipidir. O, bu meşakkate katlanan tüccarı ve onun ticaretini övmektedir. Çünkü bunda hem tüccarın büyük emek ve meşakkatinin olması hem de söz konusu coğrafyalara onların mahrum oldukları ürünleri ulaştırması nedeniyledir.⁴²

Emekten yoksun ve spekülasyona dayalı, hile ve aldatmaca içeren ticareti, kumara ve bu yola başvuran tüccarı ise kumarbaza benzetir. Bu tür bir ticaret zati itibariyle meşru olmadığı gibi kişinin ahlakî ve psikolojisi üzerinde de olumsuz etkiler bırakır. İnsanın tabiatı gereği az zamanda çok kazanma hırs ve tamahı onu hile ve spekülasyona yöneltebilir.⁴³

İbn Haldun taşıdığı kaygılar ile birlikte tüccarlara bazı tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmez. Başka şehir ve ülkelere mal götürerek birçok zahmetlere katlanan ve riskleri göze alan tüccarların zarar etmemesi veya az bir kâr ile dönmemesi için önceden piyasa araştırması yapması gerektiğini söyler. Buna göre hangi cins malı hangi kaliteyi ve hangi miktarda götürmesi gerektiğini tespit etmelidir. Malların kaliteli ve pahalısının zenginler ve devlet adamları tarafından satın alındığını söyler. Ancak bunlar azdır. Akıllı tüccar, halkın her kesimine hitap eden orta kalite malları götürerek iyi bir satış çizgisi yakalayabilir.⁴⁴

Ona göre insan ihtiyaçlarının zaruri olan kısmı "rızk" ihtiyaç fazlası olan ise "kazanç" adını alır. Fakat ticarî hayatta "rızk, kanaat, kader ve tevekkül" gibi kavramlar iktisadî gelişme için yanlış anlaşılıp yanlış uygulanmaktadır. Bilgisizlik ve tecrübe eksikliğinden doğan hatalar "nasip ve takdir" denilerek geçiştirilmektedir.

İbn Haldun tüccarın cesur ve cüretkâr, "husumete kadir, hesap ve kitapta mahir" olması gerektiğini vurgular. Fakat burada onun görüşlerini yaşadığı zaman itibariyle değerlendirecek olursak o tüccarda cesareti, başkasına tecavüz için değil, aksine malını tecavüzden koruyabilmesi için gerekli görür. Böyle bir cesarete sahip olmayan tüccar ise mutlaka siyasî bir güce – günümüz için kanun ve hukuka- dayanmalıdır. İbn Haldun'un

bu tespitleri bizim için büyük önem arz eder. Çünkü “cüret ve cesaret” tüccarın girişimci olabilmesi, “hesap ve kitapta maharet” ise kâr ve zararını iyi hesaplaması için gereklidir.⁴⁵

DEVLET İKTİSAT İLİŞKİSİ

İbn Haldun, iktisadî hayatta devletin sağlayacağı adalet ve güven ortamının önemine vurgu yaparak bunu “adalet mülkün temelidir” felsefesi üzerine oturtur. Ona göre devletin sağlayacağı adalet ve güven ortamı iktisadî hayatın canlılığına katkıda bulunan bir katalizör görevi görür. Hatta iktisadî hayatta devlet tarafından oluşturulacak adalet ve güven ortamı onun hareket noktasıdır diyebiliriz. Ona göre devlet, harcama kalemleri içerisinde en büyük payı elinde bulundurur. Bu nedenle devlet birimlerinde yer alan yetkililerin piyasada – dengeleri değiştirebilecek ölçüde - pay sahibi olması iktisadî değerleri, buna bağlı olarak vergi düzenini bozabilir. Devlet daha çok piyasanın sıhhatli şekilde işlemesi için güvenlik ve istikrarı koruyucu rol üstlenmelidir. Bundan dolayı devletin yapacağı harcamalar üretimin gelişiminde teşvik edici bir rol oynar. Devlet merkezinden ve desteğinden uzak ve mahrum olan ekonomik faaliyetler gelişme gösteremez ve durgunlaşıp gerilemeye başlar.⁴⁶

Onun günümüze ışık tutan önemi görüşlerinden biri de paranın durgunlaştırılmasına ve hazinede toplanmasına karşı oluşudur. Çünkü böylesi bir durum piyasa canlılığını ortadan kaldıracak ve ekonomiye durgunluk getirecektir. Bunun sonucu olarak da üretim düşecek gerek halk gerekse devlet iktisadî açıdan zayıflayacak ve rekabet gücünü kaybedecektir. Dolayısıyla para sosyal harcamalar ve yurdun imarında kullanılarak hem para hem de üretim aratacaktır. Para ve servetin artışı yatırım ve harcamalarla sağlanabilir. Ancak bu harcamaların gelişi güzel olmayıp sosyal alanda ve yurdun imarında olması gerekmektedir.⁴⁷ Bunun pratik örneklerini kalkınmış ülkeler topluluğunda görmek mümkündür. Günümüzde bir ülkede kişi başına düşen millî gelir kalkınmışlığın en önemli göstergesi, birincil ölçütüdür.

Diğer taraftan paranın hazinede toplanmasının ahlakî olarak da kötü sonuçlar doğurması mümkündür. İbn Haldun yöneticilere, cimrilik ve biriktirme hırsından kurtulmaları için -israfa gitmeden- harcamada cömert davranmalarını tavsiye eder. Harcamalarda cimri davranmak gerek iktisadî hayatı gerekse devletin ekonomik durumunu zayıflatacaktır. Devletin teşvik edici rol oynadığı ekonomi politikaları ise iktisadî hayata dinamizm getireceği gibi devletin vergi gelirlerini de artıracaktır.

DEĞERLENDİRME

İbn Haldun'un yaşamış olduğu dönem ile günümüz iktisadî problemlerini ele alırken onun günümüzdeki iktisadî hayata ışık tutan fikirlerine şahit olmaktayız. Bu noktaları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

1- İktisadî faaliyet insanı diğer varlıklardan ayıran bir özelliktir. İktisadî hayat ve iktisadî değerler İbn Haldun'un bir çok konuda fikirlerini üzerine bina ettiği temel

unsurdur. Ona göre iktisadî faaliyetlerin insanların karakteri ve sosyal yaşamları üzerinde büyük tesirleri vardır. Bedevîlik veya hadarîlikte iktisadî faaliyetler etkin ve belirleyici rol oynar.

2- İnsan öncelikle bedevî olarak yaşamıştır, hadarî hayata yönelme daha sonradır. Bu yöneliş insanın zarurî ihtiyaçlarını gidermede doyuma ulaşması ile başlar. Sosyal yaşam tarzı ile alâkalı olarak insanlar bir takım meslekler ve zanaatlar oluştururlar. Dolayısıyla zanaatlar için elverişli olan hadarî hayat tarzıdır. Buna bağlı olarak medeniyet de hadarî hayatta gelişip, büyümeye başlar.

3- Kişinin ilgilenmiş olduğu işi ile tabiatı arasında bir etkileşim söz konusudur. Ticaret, tabiatı icabı kişiyi bir takım gayrı meşru yollara itebilir. Bu nedenle tüccarın ahlakî değerler ile donanması zaruridir. Hz. Peygamber (sav): *"doğru, dürüst ve güvenilir tüccar, sıddıklar ve şehidler ile beraberdir."* Buyurur.

4- Her türlü kazanç ve servet bir emeğin neticesi olmalıdır. Emeğe dayanmayan kazancın meşruluğu tartışmalıdır. İnsan aklı, düşüncesi ve eli ile yani emek ile faydalı şeyler üretir. Hz. Peygamber'in (sav) ifadesiyle *"hiç bir kimse kendi eliyle kazandığından daha hayırlı bir lokma asla yememiştir."*⁴⁸ Bu nedenle emek kutsaldır. Tabiat pasif, emek ise onu işleyen aktif unsurdur.

5- Ticaret cesareti ve riski göze almayı gerektirdiği için kutsaldır. Bu nedenle tüccar girişimci ve de cesur (husumete kadir, hesap ve kitapta mahir) olmalıdır. Hz. Peygamber de (sav) *"rızkın onda dokuzunun ticarete ve cesarete"* olduğunu ifade eder. Tüccar aynı zamanda hesap ve kitabını iyi yapmalı, kâr ve zararını iyi hesaplamalıdır.

6- Ticaretin gelişigüzel değil piyasa ihtiyaçları ve kuralları gözetilerek yapılması daha verimli olacaktır. İhracata dayalı, dünya ile rekabet edebilecek üretim yapmak gerekir. Kalite ve fiyatta orta tabakaya hitap etmelidir. Çünkü üst kalite ve pahalı malları zenginler ve devlet adamları alırlar. Bunların sayıları ise azdır.

7- Devlet yönetiminde liberal bir sistemin olması hem ticarî hayatın hem de devletin menfaatinedir. Devletin görevi adalet ve güvelliği sağlamak olmalıdır. Devlet kalkınmayı teşvik edici olmalı paranın atıl kalmasını önlemeli ve üretime dönüşmesi yönünde politikalar üretmelidir. Nitekim günümüzde iktisadî krizlerin yaşandığı ülkelerde, kriz öncesi güven ortamının bozulduğu görülmekte bu nedenle insanlar paralarını yastık altı ederek veya değişik şekillerde piyasadan çekerek dondurmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'de Kureyş sûresinde de birbirine bağlı olarak *"korku ve açlık"* yani güvensizlik ve buna bağlı iktisadî kriz birlikte zikredilmiştir.⁴⁹

8- İktidar, ortaklığı kabul etmeyen bir unsur olduğu için kısa zamanda kişisel bir otoriteye dönüşebilir. Bu nedenle mülke ulaşmada ve devleti kurmada etkin olan unsurların ahlakî faziletler bakımından da üstün olmaları gerekir.

9- Kalkınma döneminde, insanların gelir düzeyi artacağı için lüks ve rahat için yeni ihtiyaçlar gündeme gelecektir. Bu durum ise piyasaya yeni kalem malların girmesine,

yeni meslek alanlarının doğmasına neden olacağı için başlangıç itibariyle ekonomik hayata canlılık getirecektir. Ancak harcamalarda ve kalkınmada istikrarlı ve iktisatlı davranılmalıdır. Çünkü talebin sınırsız, imkanların ise sınırlı olması nedeniyle bir kaos ortamı oluşabilir. Bu durumda ise insanlar rahatlarından taviz vermek istemezler. Bunun yerine yeni gelir kaynakları elde etmek düşüncesi ile meşru olmayan yollara başvuranlar olabilir.

10- Vergilerin düşük olması mükellefi rahatlatacak ve vergi kaçırmaktan alıkoyacak, diğer taraftan ise devletin vergi gelirlerini artıracaktır. Çünkü ağır vergiler üretici kesim üzerinde bir çeşit baskı oluşturarak üretimin düşmesine neden olacaktır:

Dipnotlar:

- * Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü Öğretim Görevlisi
- 1 İbn Haldun, Mukaddime, Notlarla neşreden, Süleyman ULUDAĞ, İstanbul 2005. I, 15.
- 2 İbn Haldun, Mukaddime, I, 15.
- 3 Ali Mohammed Abdullatif, The Arabian Africa, Bingazi, Farihsiz, 12.
- 4 İlhan KUTLUER, Fârâbî'den Taşkoprizâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim, Akademik Araştırmalar Dergisi, Şubat-Temmuz 2000, 18.
- 5 Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 1987, 96.
- 6 Bedevî: çölde yaşayan göçebe Araplar için kullanılan bir kavram. Burada göçebe, ibtidai hayat yaşayan anlamında kullanılacaktır. Bunun karşısı olarak "hadari" kavramı yer alır. Anlam olarak: yerleşik hayat yaşayan, şehirli demektir. (Ayrıca bakınız, Mustafa Fayda, "Bedevî", DİA, İstanbul 1992. V. 311.)
- 7 İbn Haldun, Mukaddime, I, 269.
- 8 İbn Haldun, Mukaddime, I, 15.
- 9 İbn Haldun, Mukaddime, I, 266.
- 10 Ünver GÜNAY, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri 1996, 289.
- 11 Mustafa ÇAĞRICI, "Asabiye", DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi), İstanbul 1991, III, 454.
- 12 İbn Haldun, Mukaddime, I, 116.
- 13 İbn Haldun, Mukaddime, I, 323.
- 14 Tahsin GÖRGÜN, "İbn Haldun", DİA, XIX, 547.
- 15 Tahsin GÖRGÜN, "İbn Haldun", DİA, XIX, 548.
- 16 Faruk KARACA, "Modernleşmenin Aile Kurumu Üzerindeki Etkileri Üzerine", Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama, Celalabat 2005, 72.
- 17 İbn Haldun, Mukaddime, I, 326.
- 18 Necip TAYLAN, Anahatlarıyla İslam Felsefesi, İstanbul 1991, 299.
- 19 İbn Haldun, Mukaddime, I, 324.
- 20 Mustafa ERDEM, Kırgız Türkleri, Ankara 2000, 186.
- 21 Tahsin GÖRGÜN, "İbn Haldun", DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi), İstanbul 1999, XIX, 548.
- 22 İbn Haldun, Mukaddime, I, 336.
- 23 Tahsin GÖRGÜN, "İbn Haldun", DİA, XIX, 549,550.
- 24 İbn Haldun, Mukaddime, I, 349,350.
- 25 İbn Haldun, Mukaddime, I, 352.
- 26 Şah Veliyullah Dihlevî, Hüccetullahi'l-Balîğa, notlarla çeviren Mehmet ERDOĞAN, İstanbul 2002. I, 147.
- 27 Kur'an-ı Kerim, Ankebût Süresi, 17.
- 28 Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 1987, 96.
- 29 Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 93.

- 30 İbn Haldun, Mukaddime, II, 761.
- 31 İbn Haldun, Mukaddime, II, 724.
- 32 İbrahim Erol KOZAK, "İbn Haldun", DİA, XX, 6
- 33 Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 93. 94.
- 34 İbn Haldun, Mukaddime, II, 705.
- 35 İbn Haldun, Mukaddime, II, 706.
- 36 İbn Haldun, Mukaddime, II, 693.
- 37 İbn Haldun, Mukaddime, II, 717.
- 38 Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 91.
- 39 İbn Haldun, Mukaddime, II, 705, 713.
- 40 İbrahim Erol KOZAK, "İbn Haldun", DİA, XX, 3
- 41 İbn Haldun, Mukaddime, II, 723.
- 42 İbn Haldun, Mukaddime, II, 720, 721.
- 43 İbn Haldun, Mukaddime, II, 720.
- 44 İbn Haldun, Mukaddime, II, 715.
- 45 İbn Haldun, Mukaddime, II, 719
- 46 İbn Haldun, Mukaddime, I, 542.
- 47 İbn Haldun, Mukaddime, II, 548.
- 48 Buhari, Büyu' 15; Enbiya, 37.
- 49 Kur'an-ı Kerim, Kureyş Süresi, 4.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Kur'an-ı Kerim.
- 2- Buhari, el-Câmiu's-Sahih, İstanbul 1992.
- 3- İbn Haldun, Mukaddime, Notlarla neşreden, Süleyman ULUDAĞ, İstanbul 2005.
- 4- Ali Mohammed Abdullatif, The Arabian Africa. Bingazi. Tarihsiz.
- 5- İlhan KUTLUER, Fârâbi'den Taşköprüzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim, Akademik Araştırmalar Dergisi, Şubat-Temmuz 2000.
- 6- Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 1987.
- 7- Ünver GÜNAY, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri 1996.
- 8- Mustafa ÇAĞRICI, "Asabiyyet", DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi), İstanbul 1991, III.
- 9- Tahsin GÖRGÜN, "İbn Haldun", DİA, İstanbul 1999, XIX.
- 10- Faruk KARACA, "Modernleşmenin Aile Kurumu Üzerindeki Etkileri Üzerine", Türk Dünyasında Sosyal Bilimler: Kuram, Yöntem ve Uygulama, Celalabat 2005.
- 11- Necip TAYLAN, Anahatlarıyla İslam Felsefesi, İstanbul 1991.
- 12- Mustafa ERDEM, Kırgız Türkleri, Ankara 2000.
- 13- Şah Veliiyyullah Dihlevî, Hüccetullahi'l-Balîğa, notlarla çeviren Mehmet ERDOĞAN, İstanbul 2002.
- 14- Ayferi GÖZE, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, İstanbul 1987.
- 15- İbrahim Erol KOZAK, "İbn Haldun", DİA, İstanbul 2000, XX.